

չեցեալ դրան կոտորեալութիւն, ցամաք գետին արար: Որ անկանի ի հարաւակողմն քաղաքին, եւ է սա տեղի մի կայացեալ ընդ մէջ գումաշփռեան, եւ սամաթիոյ առ ընթեր պարսպին. ուր եւ յորով ծախիւք վեմն բազումն եւ մեծամեծն այլ ուստեք աստի եւ անտի ի կղզեաց՝ բերել տայով, եւ ի ծով անդր ընկնելով՝ ընդ-դիմակաց արար զնն աշխարհ կատարութեան, որք ՚ի բառուէ հարաւային հողոյն հարկանն գտեղին զայ-նոսիկ. եւ այսպէս ցամաքեցոյցեալ գծովն՝ եւ գետին արարեալ, հրամայեաց ապա վաճառել եւ առ Վն-Հայաստան իւրեղբորս, որս քառն լինելու եւ իւր յիշ-նելու ինչպիսիս լուրս ՚ի Նգի: Վն-Հայաստան այն վերոյիցայ քնաց ՚ի մէջ շինուածոցն այսորիկ, եւ է նա այժմ փռնատուն բնակչայն այսր իսպառ:

Հայ քահանաներուն վրայ կատարուած թուրք խզգժական ոճարգործութիւնն ի սպառ անհետ անցնելու, մոռացութեան մէջ թաղելու համար էր արդեօք, որ Սուլթան Մուստաֆա Գ. Մարմարայի այդ ծովափը չորցնելով ցամաքի վերածեց. իր նախորդներուն գործած մէկ Նե-րոնականութիւնը վարաբարեւել, բնակելը ընել ուղեց այդու, առանց մտածելու թէ պատմու-թիւնը՝ դարեր յետոյ կրնար սակայն հաստա-րիմ արձագանգն ըլլալ այն աղիողորմ ծիւն-րուն եւ աղաղակներուն, զորս հէզ Հայ քահա-նաներն արձակեցին անշուշտ երբ չարաչարորէն խեղդամահ կ'ըլլային, ով գիտէ իրենց որ չգործած յանցանքին համար:

Բարեբախտաբար այդ արուեստակերտ ծովագամաքը կը յատկացնէ ի բնակութեան միայն եւեթ Հայերու, որոնք հարկաւ անոր ներքեւն անվազատող թաղուած մարտիրոս - Հայերուն յիշատակի սիրոյն գացին հաստատուիլ հոն:

Ենի Գարու հայաբնակ թաղը սակայն տարիներ յետոյ կը լափուի սոսկալի հրդեհէ մը, ինչպէս կ'աւանդէ դարձեալ Սարգիս Գպիր, գրեւորով՝

“Այս տեղի Ենիգարուին՝ զոր ետ մուստաֆա արքայ բուրդովն հայաստան ժողովրդեան, որք շինեալ տունն բնակեցան ՚ի նոսրին, ապա գրեթէ զինի ամաց քսան եւ երկուց ՚ի ինն ձմեռ հրկիզութեանն ստամ-պոսն ՚ի թաւականի հիւրէթին 1198, (այսինքն՝ 1783ին), բողանակ այրեցեալ յաճին դարձան բոտ քիմ տունը բնակութեան որք ՚ի նմա: Եւ որ այժմ երեւի՝ այն է շինուածն երկրորդական, որ յետոյ շինեցաւ:”

Ուրիշ տեղ մ'ալ.

“...Երբեք անցեալ հաւն զգարուպօք իբրեւ զլափեզօք գազան անհի հրդեհեաց զպատմանց գե-րեանն, որ ՚ի գուրս Ենիգարուին: Իսկայն ոչնա-ցուցմամբ լափեաց եւ անհետ արար, եւ որ ինչ կայր անդ եւս արատալոյ նոր գրանն Ենիգարուի գտունն հայոց եւ զգեղեցիկ խահլեխանէան, զոր լցուցանել եզ սալթան մուստաֆայն աւ շնորհեաց գանձուք մեղոյն ազգի իբրեւ զպրկիւզար շիրար: — Եւ զայն վայր զոր իբրեւ զնորաշէն գիւղ մի էր, առժամայն սրբեաց ՚ի

վայրեան ժամու: Որպէս թէ չէր անդ շինեցեալ չէնք ինչ եւ կառուցեալ գտունն այնքան զեղեցկաշէն. բայց միայն երեւէին ծրխնելոյք տանց ցցեցեալք, յու-րոց իմացեալ լինի թէ եղեալ է երբեմն աստ շինու-թիւնք տանց:”

Ենի Գարուի պատմութեանը մասին շատ կարեւոր են Սարգիս Գպիրին արձանագրած սոյն կրկին պարբերութի ննքն, որոնցմէ հետեւեցու-նելով կարելի է ըսել թէ այդ Հայաբնակ թաղը վերաշինուած է՝ գեպի 1819 թ. դարուն վերջերը: Ունեցածն են հոն Հայերը եկեղեցի այն ատեն. ոչ, զժախտաբար, ինչպէս կ'իմա-նանք Սուլթան Մուստաֆայի կեանքը պատմող գրութեմը մը, զոր շարագրած է Նոյսպէս Սար-գիս Գպիր Սարաֆ Եղիշանեան, 1771ին՝ վերոյիշեալ Տեղագրութեանն շատ առաջ, եւ որ սեպական է մեր ընտանիքին. ահա թէ ի՞նչ կը կարգանք հոն,

“Եւ այլ զէնչ երկարեցից զգործոցն թագաու-րիս պարթիկ Մուստաֆայի, զի խրատիւք առն ուրուքն չարի՝ դահիր աղայ կոչեցելոյ՝ զիմ պիտիցին քաղաքիս յատն ի Նոցունց առ ինչն գրաւեաց եւ ի Լանկայի Ենի խարուն գծովն լցեալ ցամաքեցոյց բազում ծա-խիւք եւ աշխատութիւն, եւ իբրեւ ցամաք՝ զպիւսայն տանց շինեալ վաճառեաց մեղոյն ազգի խափելով, թէ եկեղեցի եւս չինել տացեց ձեզ, եւ զտեղի եկեղեցւոյն ետ յառ-կացուցանել, որ մինչեւ ցայժմ կայ տեղին: Որ յու-սովն այնու. բարումք ՚ի մէջ քաղաքի գտունն իւրեանց թողեալ եւ վաճառեալ, անդ գտունն իւրեանց սեպա-կանեցին:”

Թերեւս անցմամբ ժամանակի Հայերն ունեցան հոն մատուռիկ մը գոնէ, բայց աւելի անցեալ դարու առաջին կիսուն է, որ կը շինուի հոն՝ “Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթողիմէոս”, առա-քեալներուն նուիրուած եկեղեցի մը, որ ինչ-պէս կը յայտնէ Անոր արձանագրութիւնը, հիմնարկուած է 1846 Ապրիլին՝ Չուհաճան Մատթէոս Պատրիարքի ձեռքով: Այս եկեղեցին վերջի տարիներուն մէջ մասնակի նորոգու-թիւններ կրած կանգուն է ցայսօր, քովն ունե-նալով նաեւ Առաքելոց-Հայկանուշեան երկ-սեռ վարժարանը՝ բացուած 1851ին:

Եկեղեցւոյն փակը թաղուած է 1874ին Մկրտիչ Փէշտիմալճեան բարերարը, ինչպէս նաեւ տիկին Մոսիկեան որ վախճանած է այս տարի:

ՏՈՂ 68. “Դաւիթ Փաթրիքի վերել, Եայտնի չէ մեզ անունն այս պատրիարքական փոխանորդին, ոչ ալ անոր հետ խեղդամահ

1 “Պատմ. Հայոց” Ա. Պետրոսեան, Կ. Պոլս 1871, էջ 540:

վերը՝ Լարեւանցի մտածութիւն մը այս ամե-
նուն վրայ բաւական չէ արդեօք ենթադրելու,
որ թերեւս ֆաթիհը Վ.Պոլսոյ մէջ Լայոց
Պատրիարքութիւն հաստատելով, անոր տեղի
որոշեց նախ Գում Գարուի Սուրբ Աստուածա-
ծին եկեղեցին, ուրկէ յետոյ փոխադրուեցաւ
Ս. Գեորգի՝ իրաւ է թէ այս մասին որոշ ծանո-
թութիւն մը չկայ մեր ձեռքը, բայց այս են-
թադրութիւնս ընելու կը փորձուիմ առաջ-
նորդուելով Ամիրտովմաթի Սաղմոսին Յիշատա-
կարանին մէջ պատմուած մէկ ուրիշ կէտէն,
որ ուշադրութիւնս է գրաւած եւ է հետեւեալը¹։

«Թորթմա՛ գնաց մեծ խնդրար (= հիւնքեար)
Սաւրան Մուհամմադին ի վերջ ուզան հասանայ եւ
կոտորեաց զնա արար փախստական, բախն զերեւալ
գնաց ի Թափրէժ, եւ ու դարձաւ եմաւա ի խախթեան
գաւառա ի քաղաքն Բաքերթ կընդեպի՝ այրեաց եւ
աւերեաց եւ գերի եբեր ըստմազլ սաղմոսարան մի
լաւ եւ ընտիր աւրինակ, հանգիպեցաւ ամիրտովմաթ
բժշիշքս եւ ազատեաց զաւրբ Գիրքն զայն ի գերու-
թենէ, այս եղև ի թժ. ԶԻԲ. (922+551 = 1473)
ամին, Գարձեալ, ի Թուականին Լայոց ԶԻԼ (928+
551 = 1479) ուրկուն խնդրարն արար զգաւմանին աշ-
խարհին զհայագագ, եւ զիս զանդաւան հոգւ զՄարտիրոս,
հետ ուրին ի կոտորանուն պոլսոյ, առ ոտս սուրբ վարդա-
պետին մերոյ տէր Մաթէոսի Սեբաստացոյ, եւ Ա-
բրահամ վարդապետի արապիզենցոյ, որ եւ բզոքաց
ալ խնդրարն բերել էր վան զպարիարգութեան հո-
մար եւ սքառ ոչ առին յառն լաւ համարելով զփոյ-
նակեցութիւն, քան թէ փութք առնուլ ի մարգանէ»։

Սոյն տողերը կարգաւորով՝ դժուար չէ
հետեւեցունել, թէ՛ քանի որ Մարտիրոս Արեւ-
շայն 1479ին Վիլիկիայէն Վ.Պոլսոյ գալով,
կ'երթայ Մատթէոս եւ Աբրահամ վարդապետ-
ներուն քով, զորոնք Պատրիարքութեան հա-
մար բերած է զեղբ ֆաթիհ Սուլդաւը, հարկաւ
ասոնք կը բնակէին արդէն Ս. Աստուածածին
եկեղեցին, որովհետեւ երբ Մարտիրոս իր Յիշա-
տակարանին մէջ Ամիրտովմաթին Սաղմոսը հոն
1780ին ընդօրինակած ըլլալը կը յայտնէ,
Մատթէոս վարդապետին անունն ալ ուսուցիչ
մակդիրով կ'արձանագրէ, ըսելով՝ «Շղայարթ,
յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զՄաթէոս
վարդապետն որ ուսուցիչ է մեզ եւ խրա-
տիչ աստուածային սուրբ պատուիրաց»²։
Ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ Մարտիրոս եւ ու-

րիշներ դասեր կ'առնէին Մատթէոսէն, ուստի եւ
միատեղ կը բնակէին Ս. Աստուածածին եկեղե-
ցին, որ անպատճառ Գում Գարուին էր, եւ
1480էն առաջ ալ գլուխութիւն ունէր. որով-
հետեւ՝ չենք գիտեր, զոնէ առ այժմ, թէ այդ
թուականին Վ.Պոլսոյ ուրիշ մէկ կողմը, Սբ.
Աստուածածին անունով եկեղեցի մ'ալ ունեցած
ըլլան Լայիրը՝ Սուլեյմանաստէրի Ս. Աստու-
ածածինը որ Ս. Գեորգ եկեղեցւոյն մէկ մասը՝
պիտի ըսեմ՝ պահարանն էր ինչպէս նաեւ
Էյուպի, Պէշքեթմաշի, Օրթագիւղի, Ենէփգիւղի,
Աղաւթի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի-
ները, շատ ժամանակներ վերջն է, որ չի-
նուած են։

Այսպէս Ամիրտովմաթի Սաղմոսին մէջ
յիշուած Չարախափան Ս. Աստուածածին
եկեղեցին Գում Գարուինը համարելով, իրա-
ւունք կ'ունենանք ըսելու, որ մեր Պատրիարքարանն
ալ հոն էր թերեւս այն ատեն, եւ միթէ Պատրի-
արքութեան համար բերուած վարդապետներ
Պատրիարքարանէ դուրս ուրիշ տեղ կընային
բնակիլ, եւ Ազգ. Պատրիարքարանին 1641ին
Սամաթիայէն Գում Գարու փոխադրուին ալ ա-
պացոյց չէ, թէ անցեալի մը մէջ հոն կայան ունե-
ցած ըլլալու էր այն, մանաւանդ երբ Երեմիա
Չէլէպի ալ իր տարեգրական պատմութեան
մէջ կ'ըսէ, թէ Ս. Աստուածածին եկեղեցին
հայերու ամէնէն մեծ ուխտատեղին էր³։
այս միայն բաւական չէ՛ր անոր հետեւին աւելի
վաղ ժամանակներու մէջ զնելու։

Ապագայ տեղեկութիւններու թողով լու-
սարանել մեր վերոյգրեալ ենթադրութիւնները,
անցինք ըսելու, թէ Գում Գարուի Ս. Աստու-
ածածին եկեղեցին՝ զոր Չամչեան Մ'նժ կ'անու-
անէ⁴, կ'այրի 1645ին եւ տարի մը վերջը
1646ին գեղեցկապէս կը վերաշինուի ձեռներե-
ցութեամբ Տիվրիկի Պօղոս վարդապետին եւ
Հայ Ժողովուրդին ալ ամեն դասակարգի ան-
հատներու, մանաւանդ Հայ կիներու անձնակա-
նքովն ու աշխատութեամբ⁵։

Այս վերաշինութեան պատմութիւնը Ե-
րեմիա Չէլէպի գրած է իր Տարեգրութեանց
մէջ, ահա թէ ինչ ըսած է այդ մասին.

1 «Բաւմալեդ 1902, էջ 368»։

2 «Պատմ. Լայոց Զարկան, Լատուր Գ. էջ 624»։

3 «Երեմիա Չէլէպի շ. Ս. Երեմիան «Բաւմալեդ»
1902, էջ 368—9»։ «Պատմ. Լայոց, Չամչեան, էջ 625»։ Եւ
«Աշխարհի. Չորէն Ժամանակ Վիլիկի», շ. Վ. Ինժեմանի,
Վենետիկ 1804, Լատուր Ե. էջ 129, եւ «Վ.Պոլսոյ Լայիրն
Եւ Իրից Պատրիարքներն Հոնու Առաւելութիւն, տեղ Գործոց
Ս. Փրիկան Վիլ. Հիւնդեմանի, տարի 1901, էջ 95—96,
եւ նաեւ տարի 1909, էջ 58»։

1 «Երեմիա Չէլէպի շ. Ս. Երեմիան, Լատուր Գ. էջ 624»։

2 «Երեմիա Չէլէպի շ. Ս. Երեմիան, Լատուր Գ. էջ 624»։

3 «Երեմիա Չէլէպի շ. Ս. Երեմիան, Լատուր Գ. էջ 624»։

“Սկսան շինել զՍ. Աստուածածինն ուր գրոհեցան աստուածապաշտը եւ բարեւերը յժմ եկեղեցեաց՝ մասնանց եւ եկանց գրոհեալք առ ի շինութիւնս տանս հոգեւոյ. փութային սիրով. վաղձադէին բազանօք, տրիւք եւ գոյիւք ոչ միայն ալք՝ այլ եւ կանայք բաց յարանց թողէին որպէս զգործուարս եւ զվնկս ի բաւեալ եւ ի կրեւ յեկեղեցի եւ իւրեկց շինածոց՝ եւեթ զկատարումն նորա տեսնել: Օրհնեալ էին աւուրքն այնպէ՛կ զորս տեսին աչք մեր ի խնդութիւն քրիստոսնէ՛կց երամաց մասին քաղցւելոս, ուր գտաւ եւ ի պատարաստի տիգրիկցի Պօղոս վարդապետ մանակցեալ առ ի յորդարան աստուածաբանաց անձանց. լցաւ կուտեցաւ ծաղիկ շինուած: Եւ աստուածքն եւ յաւատարմն եւ յաւելաւ այսպեւաստութեամբ բազմաւ. յորովմէն ողբասուց անօթից զարդուց նորաշէն եկեղեցոյս Սրբուհի Տիրամօրն: Եւ մեծաւ նաւակաւօք օծաւ բազմախումբ քաղաքի՛ց ժողովրդովն:”

Բայց կ'երեւի թէ տարիներ վերջը, Երեմիայի խելահասութեանը՝ այս եկեղեցին կը մասնուի մեծ հրդեհի մը, ուրկէ հրաշքով կ'ազատի, ինչպէս կ'իմացնէ Երեմիայ 73րդ առդին մէջ, երբ կ'ըսէ՝ “Հսա շըւապատեաց մեծ յուրն՝ փրկեցաւ ինքն մեծ իրաւական:”

1718 յուլիս 6ին, Կոլտ Թովճանէս Պատրիարքին օրով, դարձեալ կ'ալրի, բայց հետեւեալ տարին իսկ՝ 1719ին կը վերաշինուի այն, զոր գիշերանց կ'օծէ Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքն Երուսաղէմի՝ 70 օրուան մէջ կ'աւարտի ամբողջ շէնքը³, որ կը բաղկանար քով քովէ երեք եկեղեցիներէ, միջինը Ս. Աստուածածինն, հարաւակողմանը՝ Ս. Յակոբ, հիւսիսակողմանը՝ Ս. Սարգիս, որ եւ՝ դրսի ժամ՝ կը կոչուէր, կ'ըսէ ինձի՛քեան⁴: Այս շինութեան մեծապէս ջանադիր կ'ըլլան Կոլտ Թովճանէս եւ շղթայակիր Պատրիարքները՝ որոնց աջակից կը հանդիսանան մահտեսի Սեղոս, մահտեսի Մեղիտոն Արապ օղու եւ Սարգիս խալիֆա⁵: Այդ թուականէն սկսեալ նորաշէն Սուրբ Աստուածածինը “Մայր եկեղեցին” անուանով կը ճանչցուի:

1762ին պատահած հրդեհէ մը եկեղեցին մեծապէս փնտռելով, շուտով կը կրէ լաւ նորոգութիւն մը, որուն համար մեծ փոխ՝ կ'ուսնեայ Ռահիպ ֓աշա, Նալեան Եակոբ Պատրի-

արքի շնորհիւ: Այս շինութեանը մասին հետաքրքրական է կարդալ Սարգիս Գպիր Սարաֆ Թովճանէսեանի մէկ Թիշատակագրութիւնը, որ քովս է ձեռագիր՝ եւ է այսպէս.

“Եսմք Փրկիչն 1762, իսկ Հայոցս տուն՝ ՌՄԹԱՄԼՍԹ. Ժ. շէվլ “լուս” 28, եւլդ որ յինանց, յւր ուր”թ”-ւ երեկոյին ժամը եր 4, սկսաւ հր’կիւր”-ուի”ն ի գրանէ առլթան պաղաղօրի (որ է պուշտաբար խաբուսին), ֆիւլ եօթուշինէ իրեալ զիշուանի բազանին այրեց”, եւ անոր շարունակարար այրելով անցիւ” զն յ մինչեւ ի Ի լիւնի” Էոյր Իկիւշոյ” զշուրլ եղի”լ տունն Հայոց կիցեց”. եւ յետոյ զմեծամեծ պատասան պոլ”եւ”ց (Ծ առ “ճկ”ց) այրելով եհաս մինչեւ ի հիւար տիպին, որ անց էր մեծագոյն պալատն գտներն աւհիպ փաշային, զիս այրեց” եւս: Սկիւն մայրապետին Թմ պաւհեց եկեղեցին, որ էր կերտուի” յանուս ամէնօրհնիւ” ծնողին իւրոյ: եւ ի շաթիւ գիշերի 4 ժամ՝ շիւաւ հարկեղուսն այս տեւեաց 24 ժամ:

Ձկնի աւուրց մնաւս նից, որ էր իսկ երորդ որ յինանց, եւ բլ” օրն իւրախորդ”-ի” ուսիկ Գլ”-իս սկսան նորոգել զՍԹ (Մծանայ եկեղեցին, զի ի ժեկի հրդեհէ”-ն ի տեղին տեղեւ ի”նգրե”լք էին վն կոխան ինեկոյ որ”գի”նց եւ աւերե”լք. վն ուր”մ”նեւ մոյ, եւ հը”ման”-ւ թ”քրին եւ խրատել” եւ օգն”կանուր” առ”-հիպ փշլին, եւ մեծապէս հոգաբարձուի Եակոբ անքն պատրիարքին, եղեւ բ”ց”մ իրաց նորոգումն, իւր ի հիմանէ շինելով. զոր աք պահեցէ հաստատուն ամէն:

Եւ այս եւս եղև այսպիսի, զի ի ժեկի հրդեհէ պոստանի պաշին բ”րկի” զհրաշիջոց գործարանն (Ծ գծուր մայրոյն: որ կային ներ յեկեղեցին, առ ի օգնէի զհարկայանն շիւրջանելոյ, ի դուռն էր առեւալ անկով թէ, մեր անթիւ վճարանքն այրեցաւ թող յա եւս այրի եւ այլ հայհայանս տեղացոյց ի վի եկեղեցին անտարին: Իսկ ի ամեւ բարիս, ոչ էանց շուրս եւ կմ հինգ քօղէ, եւ ինք երեսու ի վի բոթիկն ինչու իմք” առ ի նկատել զհուրն եւ շէքն այն իսկել կործանել”, եւ ինքն վերուստ ի վայր անկել”, եւ անդամքն ի”րա”կեւ” եւ փռել” էր, եւ եղին ի մէջ կարգեաթ իմք, եւ տարին ի քն”կսի”ն իւր, եւ զինի աւուրց երկուց մնաւ դանդաշտ:

Կը կարծեմ Ռահիպ բաշան աւելի այս շանսատակ պոստանի պաշիին գլխուն եկած դժբախտութենէն վախեալով էր գոհեցէ, որ մայր եկեղեցւոյն նորոգութեանը խնամատարութիւն կ'ընէ. պիտի ըլլայ արդեօք, որ այսօր ալ երկնաւար սոսկալի պատիժով մը դառնապէս պատուուին Հայուն տունն ու տեղն աւերաւերակ ընող ճիւղադազմանները եւ աւսնց հասած պատիժներէն ուրիշներ ալ Ռահիպ բաշայի պէս ազդուելով փութան հաւատքի գալ, խիղճ ընել, իրենց երեսէն բազմաշաշար ինկած խեղճ Հայ Ազգին ձեռք տալու, անոր անսահման կորուստները գարմանելու . . .

Այս 1762ի նորոգութեան միջոցին է, որ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն գիմարը կը շինուի

¹ “Երեմի 2Եվդի” Ը. Ս. Երեմիանի “Բաւալիւր” 1902, էջ 368-369:

² “Սուրբի Գրդէ 2Եւսիւր հաստատուին” մէջ որ իմ քովս է:

³ “Եւլդ” եւ “Բարեւոյց Ալի. Հիւսիսակողման, Կ. Պոլս 1901, էջ 129:

⁴ “Աշիւրհիւր. 2Եւրց Էոսանց Էլիւրհի” 1804 Վնեւ. տիկ, Հատար Ե. էջ 129:

⁵ “Թուրքոյց Ալի. Հիւսիսակողման, Կ. Պոլս 1901, էջ 129:

նաեւ Երուսաղէմաւունը¹. Նոյն ատենն է, որ Նալեան Յակոբ Պատրիարք գեղեցկապէս զարգարել կու տայ ՝ զրտի ժամը գտնուած Ս. Նիկողայոսի խորանը², որուն համար Սարգիս Դպիր կը գրէ՝ իր վերոյիշած շեռագրիս մէջ թէ «Աստուածածնի դրսի դին նորոգեալ է, սուրբ Նիկողայոսի խորան շինմամբ ԹԺՎԱՅՈՒՆԻ»³ Իր, այսինքն 1712ին որ Կոլոտի պատրիարքութենէն առաջ է, Ինճիճեան այս շինութիւնը յիշելով, կրէ թէ «պատմաւոր արժանաւ քանիցն ոչ միայն զայն խորան, այլ եւ առ նստարակ զկամար երկից խորանացն եւս ի 1767 ի թուականէս ԹՄԺԶ, եւ ի 1 ամսոյն ռկպիլէվիլէի, յաւուրս Գրիգորի (Պատմաճեան) Պատրիարքին, եւ Գ. սուլ՝ մուսղաֆային»,⁴:

Մայր եկեղեցին 1782ին դարձեալ մազապուրծ կ'ըլլայ ահռելի հրդեհէ մը, եւ բաւական տարիներ այնպէս մնալէ յետոյ, 1819ին Անգլիկոսականութեան Պատրիարքին Բանքերոփը կը նորոգուի լաւապէս, եւ որուն երեք տաճարներուն օծումը մեծ հանգիսով տեղի կ'ունենայ 1820 թ. փետրուար 26ին⁵:

Դժբախտաբար վեց տարի վերջ, 1826 Օգոստոսի 18ին կ'այրի այն բոլորովն, այս անգամ Երուսաղէմաւունն ու Պատրիարքարանն ալ միասեղ⁶, որոնց առաջինը 1738ին հաստատած էր Գրիգոր շէլթայակիր⁶, եւ յետոյ 1762—1763ին ալ մայր եկեղեցւոյն գէմը շինած էր Գրիգոր Պատմաճեան, պապ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ⁷:

Այս հրդեհէն յետոյ Մայր եկեղեցին 1828 Փետրուար 10ին Կարապետ Պատրիարքի

օրով, կը վերաշինուի ի հիմանց քարուկիր եւ հաստատ. դարձեալ կը կառուցուին քով քով երեք եկեղեցի, որոնց մեծահանգէս օծումը տեղի կ'ունենայ 1828 Հոկտ. 14ին⁸. Մէլտեղինը կը նուիրուի Ս. Աստուածածնի վերափոխման, հիւսիսային կողմինը՝ Ս. Խաչին, իսկ հարաւային կողմինը՝ Սրբոց Որդւոց Որոտման:

Եկեղեցւոյն այս անգամ շինութեանը կը ծախուի գրեթէ 3,000,000 դրշ., որուն կէսն ամբողջ իր գրպանէն կը նուիրի Պէդճեան Յարութիւն ամիրայ⁹, որ աստարած է միանգամայն Պատրիարքարանի շինութեան եւ 1832ին ալ Երուսաղէմաւունին, ինչպէս կը յայտնէ ասոր հիւրընկալութեան դահլիճին պատին վրայ զետեղուած արձանագրութիւն մը, զոր կարեւոր է ներկայացնել հոս.

Յօղ գթութեան՝ փրկչին խնամոց
Ծաղկեալ ի ցոյց Ս. եկեղեցիս:
Խամբեալ տեկոց որպէս աղբիւր,
Ետ Յարութիւն՝ յարութեամբն իւր³:
Յաւել ընդ նոյն զՀոգի արի⁴,
Ոգել տոնել միշտ զբարի
Հերշտակ կոչեալ՝ կցորդ շաւղաջ⁵
Երգէ ով է, որպէս Աստուած:
Ձորդ սովհ հուռ՝ եռահիւսակ,
Մեզ յԱստուծոյ՝ փառաց պապ:
Անարկութեամբ՝ սոցին յաւեա,
Յարկըս շինի՝ վայելակերտ,
Յաջողութեամբ՝ ճեռն Արարին,
Գեղեցկագոյն՝ քան զառաջինն:
Որպէս փիւնիկ՝ ծախեալ ի բոց,
Կանգնի նորոգ՝ յիւրոց մոխրոց:
Երուսաղէմ՝ գերաշխարհիկ,
Ուր են բազում ուխտատեղիք,
Անդ է վանք մեր՝ երկնահասանգոյն,
Ս. Յակոբայ՝ Առաքելոյն:
Ոյր նուիրի՝ այս շքեղ տուն
Ի յաւիտեան՝ ժառանգութիւն,
Մինչ այն տեղոյն՝ էր Պատրիարք,
Տ. Գարրիէլ տեսուչ արք:

¹ «Յեւթաւորան Գրէթոր Պատրիարքի Պատմութիւն Բաւաւեր, Փարիզ 1905, էջ 89:

² «Ալեքէի. Չորից Դասան ալեքէի, Աննիսիկ 1804, Հատոր Ե. էջ 129:

³ «Արք»:

⁴ «Պատմ. Հայոց» Ա. Պրկպէրեանի, Կ. Պոլս 1870, էջ 111—112 եւ 458:

⁵ «Արք» էջ 200. եւ «Բիւզանդիոն» թիւ 2738, 1905 սեպտ. «Փոխանորդութիւն Երուսաղէմի Կ. Պոլս»:

⁶ «Սիւն» արաբերէր Երուսաղէմ 1866, էջ 184—185:

⁷ Եւս կը կարծեմ թէ այս թուականներէն շատ առաջ ալ Մայր եկեղեցւոյն մօտ Երուսաղէմաւունն մը Գոյութիւն ունենալու էր, զի Երուսաղէմի Պատրիարքներ կամ փոխորդներ կը բնակէին հոն արդէն տուն մը, ինչպէս կը գրէ Գր. Պատրիարք Պատմաճեան իր Յիշատակարաններու մէջ (Բաւաւեր, Փարիզ 1905, էջ 89): Այս եկեղեցին 1682 թուականու Երուսաղէմի Մարտիրոս Պատրիարքը օրհնութեան կոնգակ մը ուղղած է Լեւհասոյց, հրաւիրելով ունեւոր նպատակէ Երուսաղէմի, Այս կոնգակին բնագիրը կը պահուի այժմ Ալեքսանդր Միլիթարեանց վանքը («Մայր Յայոց» Զեմարտար, Զ. Յ. Տաւեանի, Ալեքսան 1895, էջ 1034):

⁸ «Յօղեցի» Ս. Փրիւսի լ'էֆ. Հիւսանգիւնի, տարի 1900, էջ 155—156, եւ տարի 1901, էջ 191. եւ «Պատմ. Հայոց» Ա. Պրկպէրեանի, Կ. Պոլս 1870, էջ 200 եւ 478:

⁹ «Յօղեցի» 1901, էջ 191:

¹⁰ «Անարկութեան Պէդճեան Յարութիւն Ամիրայ»:

¹¹ Փոխապէս ճանիկ ամիրայ:

¹² Հերշտակ բառով կը յարաբերէ Միքայէլ ամիրայ Փրկչեան, որ առաջիններուն հետ նպատակ է Երուսաղէմաւունը վերաշինման:

Եւ Պատրիարք՝ Բիւզանդիոյ,
Շինեալ ջանիք՝ Տեառն Յովհաննու,
Վարդապետի Ջմիւռնացոյ,
Փոխանորդին՝ Աթոռի մեծի,
Ֆրուսաղէմ՝ սուրբ քաղաքի
Կոր օրհնութիւն՝ Տեառն տաղուք,
Որ արար զայս՝ շնորհ յատուկ,
Յամի տեառն 1832 Օգոստոսի 3ին¹:

Այս վերաշինութիւնով Մայր եկեղեցին
բաւական տարիներ բոլորելէ յետոյ 1870ին
Խորիմեան Մկրտիչ Պատրիարքի ջանքով, իր
աւագ տաճարի դրան առջեւ կ'ունենայ կաթո-
ղիկէ-աշտարակ զանգակատուն մը, վրան ալ
ժամացոյց մը մեծ, եւ 1902ին՝ Օրմանեան Մա-
ղաքիա Պատրիարքի ժամանակ կը կրէ գեղեցիկ
ու կատարեալ նորոգութիւն մը, առատաձեռն
Նուիրատուութեամբ վանեցի վաճառական Սմբա-
տեան Մանուկ աղայի, ինչպէս կը կարդանք՝
այժմ եկեղեցւոյն ճակատը:

Յաճախադէպ հրդեհներէ ածխեցած ու
վերապրած այս Մայր եկեղեցին, որ իր բազ-
մադարեան հնութիւնովը Կ.Պոլսոյ Հայութեան
անցեալ ու ներկայ կենսային Նուիրական մէկ
թանգարանն է այսօր, աղօթքի ու խունկի սրբա-
վայր մը ըլլալէ զատ, եղած է նաեւ ազգային
կրթութեան օրրան, ու ազգային մեծ ժողով-
ներու, նշանաւոր շարժումներու ալ՝ մերթ ու-
րախ եւ մերթ տխուր հանգիստավայրը:

Տեսանք՝ որ 1480 թուին արդէն ունեցած
է սա իր ծոցին մէջ անկիւն մը, ուր Մատթէոս
վարդապետ կ'ուսուցանէր աշակերտներու, որով
կ'ապացուցուի, թէ ժամանակի ընթացքին մէջ
թերեւս դարձած չէ այն իր մէջ ուսման ջամբիշ
մայր դպրոց ունենալէ, որուն մասին դժբախտա-
բար որոշ յիշատակութիւն մը չունինք:

Սակայն Կոլում Յովհաննէս Պատրիարք,
ինքը ուսումնական եւ գրասէր մարդ, հոն
բանասիրութեան եւ ազգային մատենագրու-
թեան ջահալոյց կենդրոն մը ստեղծեց: Բաց ի
Տպարանէ, զոր պիտի տեսնենք յետոյ, եւ վար-
ժարանէ մը զոր 1719ին հաստատած էր
Խւսկիւտարի մէջ², Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն
մէջ կը հաւաքէ գիտուն լեզուագէտ վարդապետ-

ներ, ինչպէս Ղուկաս Վարդապետ Խարբերդցին,
եւ հայերէնի թարգմանել կու տայ կարեւոր
երկեր³:

Հոն կը հաստատէ թանգարան մը, կը
ձոխացունէ զայն իր ունեցած բազմահատոր
գիրքերովը եւ զորս կը կտակէ յետոյ Ս. Աս-
տուածածնին եկեղեցւոյն⁴: Այս թանգարանը
Կոլումի մահէն յետոյ աւելի կը հարստացնէ
հալեան Պատրիարք իր ձոխ ֆատենագրա-
նովը, եւ զոր ինքն ալ կը թողու Մայր եկե-
ղեցւոյն⁵:

Կոլումի եւ հալեանի թողած բոլոր գիր-
քերը 1877ին ամբողջապէս կը փոխադրուին⁶
Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանը⁷:

(Հարանձնէլէ)

ՏՕՐԹ. ՎԱՆՐԱՄ Ե. ԹՄԻՊՈՄԵՆՍ

¹ «Մայր Տաճար Հայ. Զեռ-Կրօն», 2. Յալեանի,
Վիննա, 1895, էջ 369. «Կոլում Յովհ. Պատրիարք, Բազ-
դէն Վ. Վիննա 1904, էջ 41-50: Կենսագրութիւն Սար-
գիս Արքեպ. Սառափեանի:

² «Կոլում Յովհ. Պատրիարք, Բազդէն Վ. Վիննա,
1904 էջ 102:

³ «Կրօն» էջ 103—105:

⁴ «Կրօն» էջ 105—107:

⁵ Թերթիս Նախորդ թուոյն մէջ (էջ 338) Կ. Պոլսոյ
Պատրիարք Խոռչ Եովհաննէս Վարդապետի մասին
գրուած ծանոթութիւնը տեսնելով Գեղ. Հ. Գր. Գա-
լէմբարեան, ցաւ յայտնեց որ այս նշանաւոր անձնաւոր-
ութիւնը թէ յառաջունս եւ թէ նոր գրողներու
անմտազրուցեամբ, իրեն «նշխոյ մէկը, եւ (երեմիա
Չէլէպիի խօսքը անմեղը կերպով «արքած» հասկը-
նալով) այսպէս նուազոյ ներկայացուած է: Մինչդեռ
նա աստուածաբան, քանասէր եւ ազգեցիկ մարդ էր եւ շատ
մեծ դեր խաղացած է ազգին մէջ. ի մասնաւորի կաթողիկէ
Հայնրու պատմութեան մէջ, ինչպէս իրեն պատրաստած
«Կ. Պոլսոյ Հայնրու պատմութեան» մէջ ցոյց պիտի տայ:
Մեր ինքզանքին վրայ՝ Հ. Գալէմբարեան մեր տրամա-
դրութեան յանձնեց Յովհ. Խոռչ եւ ժամանակակից
Ջաքարիա Վանեցի Պատրիարքներու կենսագրութիւն-
ները, ինչպէս նաեւ ուրիշ նոր կենսագրութիւններ պա-
տրաստ է տալու. թէպէտ եւ տեղեկութիւնները տա-
կաւին լրացուցած չըլլայ: Առաջիկայ տարւոյ առաջին
թուէն սկսեալ քանի մը թուներու մէջ պիտի հրատարա-
կենք զատքը:

1910.

⁶ Այս արձանագրութիւն Ա. Ազգայնական հաստա-
րակած է մի անգամ իր «Փոխանորդութիւն Երեսօրագիտի
է Կ. Պոլսոյ Երեսօրագիտի մէջ: (Բիւզանդիոն) Թիւ 2738,
1905 Սեպտ. 1)

⁷ «Պատմ. Հոյսոյն Զամեան Հատար Գ. էջ 775: